(इंग्रजी टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

आयकर आयुक्त,

मध्यप्रदेश आणि भोपाळ

-: विरुद्ध :-

मेसर्स व्यास आणि दोतीवाला

(व्यंकटरामा अय्यर, गजेंद्रगडकर आणि ए. के. सरकार न्या. न्या.)

आयकर - करदाता कापड वितरण योजनेअंतर्गत वित्तपुरवठा - नफा, जर मूल्यांकन करण्यासाठी जमा झाले तर - धर्मादाय हेतूंसाठी नफा वापरण्याचा करार - असा नफा जर कर आकारणीतून मुक्त असेल - भारतीय आयकर कायदा, *1922* (*1922* चा *11*), कलम *4* (*3*) (*i-a*).

अमरावतीच्या उपायुक्तांनी मानक कापड वितरणासाठी योजना विकसित केली. करदात्याने कोणतेही व्याज न आकारता योजनेला वित्तपुरवठा करण्यास सहमती दर्शविली आणि त्यांना वित्त पुरवठादार आणि वितरक नियुक्त केले गेले. कापडाच्या ऑर्डर सरकारने गिरण्यांकडे दिल्या होत्या, आणि कापडाचे मूल्य 6 ¼ % मिळून पूर्वीच्या - मिल किमतीसह कापडाचे मूल्य

करदात्यांना दिले होते. उपायुक्तांनी योजनेच्या कामाच्या आकस्मिक खर्चासाठी 4 ½ % पूर्वीच्या - मिल किमतीची रक्कम निर्धारकांना दिली. करदाता यांनी तहसीलदारांमार्फत उपायुक्तांनी ठरवून दिलेल्या किमतीनुसार कापडाचे वाटप केले आणि तहसीलदारांकडून मिळणाऱ्या विक्रीच्या रकमेसाठी उपायुक्त हे करदात्यांना जबाबदार होते. विक्रीच्या रकमेतून उपायुक्तांनी कापडावर जे काही अग्रिम केले होते ते करदात्याला दिले. योजनेतून मिळणारा नफा उपायुक्तांनी ठरवल्याप्रमाणे धर्मादाय कामांसाठी वापरण्याचे मान्य केले. करदात्यांनी असा युक्तिवाद केला की, उत्पन्न हे त्यांचे उत्पन्न नाही आणि ते आयकर कायद्याच्या कलम 4(3) (i-a) अंतर्गत करमुक्त आहे.

असा निर्णय देण्यात आला की, हा नफा करदात्यांना मिळणारे उत्पन्न होते. करदात्यांनी योजनेसाठी काम केले आणि अशा कामामुळे नफा झाला. उपायुक्तांच्या नियंत्रणामुळे करदात्यांनी या योजनेचे काम करणे हा त्यांनी चालविलेला व्यवसाय होण्यापासून रोखू शकला नाही. करारातील तरतुदी कि उपायुक्तांनी त्यांच्याकडून देय असलेली रक्कम तहसीलदारांद्वारे देण्याची हमी दिली आणि नफा उपायुक्तांनी ठरवलेल्या धर्मादाय कार्यासाठी खर्च केला आणि

कलम 4 (3) (i-a) अंतर्गत सूट मिळण्याचा दावा हे सर्व सूचित केला की, करते करदाता हे व्यवसायाचे मालक होते.

पुढे सांगितले की, नफा हा कलम 4 (3) (i-a) अंतर्गत कर आकारणीतून मुक्त नव्हता. कारण व्यवसाय कोणत्याही धार्मिक किंवा धर्मादाय संस्थेच्या वतीने केला जात नव्हता.

दिवाणी अपीलीय अधिकारिता **:** दिवाणी अपील क्रमांक **222/1956.**

माजी नागपूर उच्च न्यायालयाच्या १९५० च्या किरकोळ दिवाणी खटला क्रमांक ५५ मधील ८ डिसेंबर १९५३ च्या न्यायनिर्णयातून व हुकूमनाम्यातून विशेष अनुमतीने अपील.

अपीलकर्त्यासाठी : सी. के. दफ्तरी, सॉलिसिटर जनरल ऑफ इंडिया, के. के. राजगोपालशास्त्री, आर. एच. ढेबर आणि डी. गुप्ता.

उत्तरवादी न्यायालयात हजर झाला नाही.

3 ऑक्टोबर 1958 रोजी न्यायालयाने न्यायनिर्णय पारित केला...

सरकार न्या. :- निर्देशनावर आयकर कायद्याच्या कलम ६६ (१) अन्वये नागपूर येथील उच्च न्यायालयाने दिलेल्या न्यायनिर्णयाविरुद्ध आयकर आयुक्त, मध्यप्रदेश आणि भोपाळ यांनी विशेष अनुमतीने अपील केले आहे. उत्तरवादी

व्यास आणि दोतीवाला हे करदाते आहेत. या अपीलमध्ये उत्तरवादी हजर झालेले नाहीत. आम्ही वस्तुस्थिती मांडू, परंतु त्यापूर्वी, आम्ही हे सांगू इच्छितो की, मूल्यांकन वर्षे 1945-1946 आणि 1946-1947 होती. जरी या वर्षांच्या संदर्भात दोन स्वतंत्र असेसमेंट ऑर्डर होते, आणि शेवटी जेव्हा ते अपील न्यायाधिकरणासमोर आले तेव्हा एका अपीलमध्ये एकत्रित केले गेले. आमच्यासमोरील अपील देखील या दोन्ही मूल्यांकन वर्षांशी संबंधित आहे.

असे दिसते की, अंदाजे जुलै 1943 मध्ये जेव्हा कापडाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात अडचण जाणवत होती. तेव्हा उपायुक्त, अमरावती यांनी ती अडचण सोडवण्यासाठी एक योजना विकसित केली. त्या योजनेंतर्गत किसनलाल व्यास आणि एडुलजी फ्रामजी दोतीवाला नावाची भागीदारी संस्था जे या कार्यवाहीत आहेत; त्यांना दोतीवाला म्हणून संबोधले गेले, त्यांनी कोणताही नफा किंवा व्याज न आकारता या योजनेला वित्तपुरवठा करण्याचे काम हाती घेतले आणि त्यांना फायनान्सर म्हणून आणि अमरावती शहर आणि परिसरासाठी आणि अंतर्गत भागातील काही भागांसाठी "स्टँडर्ड क्लॉथ" नावाच्या विविध प्रकारच्या कापडाचे वितरक म्हणून त्यांना नियुक्त केले गेले. योजनेचे विविध तपशील सांगणे आवश्यक नाही. हे सांगणे पुरेसे आहे की,

व्यास आणि दोतीवाला, जे व्यक्तींची संघटना म्हणून संबंधित करदाता आहेत, त्यांनी इम्पीरियल बँक ऑफ इंडियामध्ये खाते उघडण्यास सहमती दर्शविली जे त्यांच्या मार्फत चालविले जाईल ज्यातून कापड खरेदीसाठी वित्तपुरवठा केला जाणार होता. शासनाकडून कापडाची ऑर्डर गिरणींकडे द्यायची होती आणि कापडाचा माल आल्यावर करदात्यांनी उपायुक्त अमरावती यांना मालाची मिलच्या पूर्वीच्या किमतीच्या 6 ¼ टक्के किंमत मिळाल्यानंतर माल उघडला जाईल आणि त्यातील सामग्री करदात्यांनी आणि अधिकाऱ्यांनी तपासावी आणि त्याची पावती दिल्यावर करदात्यांना कापड वितरित केले जाईल. उपायुक्त योजनेच्या कामाच्या आकस्मिक खर्चासाठी उपरोक्त नंतर दिलेल्या रकमेपैकी 4½ टक्के पूर्वीच्या - मिल किंमत करदात्याला देतील. योजनेत आकस्मिक खर्च पूर्वीच्या-मिल किंमतीचे 3 टक्क्यांपेक्षा जास्त नसावा, अशी तरतूद होती. करदात्यांच्या हाती येणारे कापड अमरावती शहर व छावणीत करदात्यांनी उघडण्यात येणाऱ्या दुकानाद्वारे व परिसरातील संबंधित अंतर्गत भागात तहसीलदारांमार्फत पाटील यांच्या अखत्यारीत वाटप करण्यात येणार होते;. वितरणाच्या व्यवस्थेचे सार असे दिसते की, ते संपूर्णपणे उपायुक्तांच्या नियंत्रणाखाली असेल, ज्यांनी तहसीलदारांकडून प्राप्त होणाऱ्या विक्रीच्या

रकमेसाठी करदात्यांसमोर स्वत:ला जबाबदार धरले. उपायुक्तांनी ग्राहकांना कापड कोणत्या किंमतीला विकायचे आणि कापड विकत घेण्याचा अधिकार असलेल्या व्यक्तींनाही ते ठरवायचे होते. विक्रीच्या रकमेतून उपायुक्तांना कापडावर जी काही अग्रिम करदात्यांना दिली होती ती त्यांना द्यायची होती. या योजनेतील सर्वात महत्वाची तरतूद परिच्छेद 14 आहे, जी खाली दिली आहे.

योजनेच्या पर्यवेक्षणासाठी नेमलेल्या सल्लागार समितीशी सल्लामसलत करून उपायुक्तांनी ठरवल्याप्रमाणे योजनेतून मिळणारा नफा अशा धर्मादाय हेतूंसाठी वापरला जाईल.

असे दिसून येते की, करदात्यांच्या वह्यांमध्ये रु. 34,737/- मूल्यांकन वर्ष 1945-46 साठी, आणि रु. 17,682/- मूल्यांकन वर्ष 1946-47 साठी योजनेचे काम करताना मिळालेला नफा म्हणून दाखविला आहे. आयकर अधिकाऱ्याने अशाप्रकारे, कमावलेल्या नफ्यावर करदात्याच्या कर आकारणीचे मूल्यांकन केले.

या अधिकाऱ्याने केलेले मूल्यांकन आदेश हे दर्शवितात की, मूल्यांकनाविरुद्ध करदात्यांनी त्यांच्यासमोर ठेवलेला एकमेव मुद्दा हा होता की, भारतीय आयकर कायदा, 1922 च्या कलम 4 (3) (i-a) अंतर्गत उत्पन्नाला

करआकारणीतून सूट देण्यात आली होती. अधिकाऱ्याने हा वाद फेटाळून लावला. करदाते यांनी अपिलीय सहायक आयुक्तांकडे अपील केलाज्यांच्यासमोर याच युक्तिवादाची पुनरावृत्ती झाल्याचे दिसून येते. अपिलीय आयुक्तांनी आयकर अधिकाऱ्यांच्या आदेशाला दुजोरा दिला. त्यानंतर करदात्यांनी अपिलीय न्यायाधिकरणाकडे अपील केले. न्यायाधिकरणाने निर्णय दिला की, करदात्यांनी दोन कारणासाठी आयकर अधिकाऱ्यासमोर मूल्यांकनास आक्षेप घेतला होता. म्हणजे उत्पन्न हे करदात्याचे उत्पन्न नव्हते आणि उत्पन्न कलम 4 (3) (i-a) अंतर्गत करआकारणीतून मुक्त होते ही बाब 22 जानेवारी, 1947 च्या त्यांच्या पत्रावरून दिसून आले. यापैकी एक हे त्याच अधिकाऱ्याने हाताळले होते, जसे की, आधी उल्लेख केलेल्या त्याच्या आदेशावरून दिसते. अपीलीय न्यायाधिकरणाने करदात्याच्या युक्तिवादाशी सहमती दर्शविली की, ते नफ्यावर कर लावण्यासाठी पात्र नाहीत कारण ते त्यांचे उत्पन्न होत नाही. न्यायाधिकरणाचे असे मत होते की, ही योजना उपायुक्तांची योजना होती आणि पूर्णपणे त्यांच्या नियंत्रणाखाली होती. योजना राबविण्यासाठी करदाते केवळ फायनान्सर होते आणि ते उपायुक्तांच्या अधिपत्याखालील योजना पार पाडण्यासाठी व्यवस्थापक देखील होते, आणि करदात्यांनी केवळ योजनेचे

काम करण्यास मदत केली. न्यायाधिकरणाने असे मानले की, अशा कामामुळे होणारा नफा त्यांच्या मालकीचा नाही किंवा त्यांच्या उत्पन्नाचे प्रतिनिधित्व करत नाही आणि त्यावर करदाते याचें आयकर मूल्यांकन केले जाऊ शकत नाही. या प्रकरणात न्यायाधिकरणाने मूल्यांकनाचे आदेश बाजूला ठेवले.

त्यानंतर, महसूल अधिकाऱ्यांच्या अर्जावर न्यायाधिकरणाने कायद्याच्या कलम ६६ (१) अन्वये खालील प्रश्न उच्च न्यायालयाकडे पाठवले :

या प्रकरणातील वस्तुस्थितीनुसार मेसर्स व्यास आणि दोतीवाला यांना स्टँडर्ड क्लॉथ वितरणाच्या योजनेत फायनान्सर म्हणून जोडल्याचा परिणाम म्हणून कोणतेही उत्पन्न जमा झाले आहे का? आणि तसे असल्यास अशा उत्पन्नाचे मूल्यमापन त्यांच्या हातात होते का?

त्या संदर्भात उच्च न्यायालयाने असे मान्य केले की, भारतीय आयकर कायदा, 1922 मधील शुल्क आकारणी कलम 4 अंतर्गत, महसूल अधिका-यांनी हे सिद्ध करणे आवश्यक आहे की, करदात्याला या योजनेतून संबंधित कालावधीत उत्पन्न किंवा नफा प्राप्त केला आहे किंवा प्राप्त झाल्याचे मानले आहे. असे मानण्यात आले की, करदात्यांना प्रत्यक्षात असे कोणतेही उत्पन्न मिळाले नाही आणि पुढे असे की, त्या कलमातील "प्राप्त मानले गेलेले" शब्द

केवळ प्राप्त होण्याच्या कायद्यातील तरतुदीनुसार अभिप्रेत आहेत आणि या कायद्यातील अशा कोणत्याही तरतुदींवर महसूल अधिकाऱ्यांच्या वतीने विश्वास ठेवला गेला नाही, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले. या संदर्भात हायकोर्टाने विचारलेल्या प्रश्नाला नकारार्थी उत्तर दिले.

विद्वान सॉलिसिटर-जनरल यांचे म्हणणे आहे की, उच्च न्यायालय वास्तविक प्रश्नाचे कौतुक करण्यात अपयशी ठरले. तो म्हणतो की, प्रश्न हा नाही की उत्पन्न मिळाले किंवा मिळाले असे मानले ; पण ते उत्पन्न जमा झाले आहे का? आणि न्यायाधिकरणाच्या न्यायनिर्णयावरून दिसून आले की निर्णय घेण्याचा मुद्दा होता की, नफा हा करदात्याचे उत्पन्नाचा भाग होतो का. हायकोर्टाच्या न्यायनिर्णयाची ह्या टीकेशी आम्ही सहमत आहोत.

मांडलेल्या प्रश्नातून जो मुद्दा उभा राहतो, त्यावरून न्यायाधिकरणाची चूक झाली, असे आम्हाला वाटते. हे विवादीत नाही की, करदात्यांनी योजनेवर काम केले आणि अशा कामामुळे मूल्यांकन आदेशांमध्ये आढळल्याप्रमाणे नफा झाला. ही योजना पूर्णपणे उपायुक्तांच्या अखत्यारीत असल्याने करदात्यांनी योजनेचे कामकाज चालवले आहे, असे म्हणता येणार नाही, असा न्यायाधिकरणाने विचार केला. उपायुक्तांच्या नियंत्रणामुळे करदात्यांनी

चालविलेला व्यवसाय होण्यापासून या योजनेचे काम रोखता येईल, हे आम्ही पाहू शकत नाही. आमच्या मते, हे फक्त इतकेच येते की, करदात्यांनी एका विशिष्ट पद्धतीने व्यवसाय करण्यास सहमती दर्शविली होती. उपायुक्तांनी तहसीलदारांकडून त्यांच्याकडून देय असलेल्या किंमतीची हमी करदात्यांना दिली ही वस्तुस्थिती दर्शवते की, करदात्याला व्यवसायाचे मालक मानले गेले होते. असे सूचित होते की, जर अशी कोणतीही हमी नसती तर, तहसीलदार त्यांची थकबाकी भरण्यात अपयशी ठरल्यामुळे होणारे नुकसान करदात्यांना सहन करावे लागले असते. पुन्हा करदात्यांना कलम ४ (३) (आय-ए) अन्वये सूट मिळावी असा दावा करदात्यांनी जोपर्यंत व्यवसाय करत नाही तोपर्यंत उद्भवणार नाही. शेवटी आम्ही आधी सेट केलेल्या योजनेचा परिच्छेद क्र. 14, योजनेच्या नफ्याचा स्पष्टपणे विचार करते. हा नफा उपायुक्तांनी ठरवलेल्या धर्मादाय कार्यासाठी समर्पित केला जाईल, ही तरतूद त्याशिवाय नफा करदात्यांना वापरता आला असता, असे सूचित करते. नफा करदात्यांचा होता आणि म्हणूनच या कराराची आवश्यकता आहे जेणेकरून करदात्यांना ते धर्मादाय वर खर्च करता येईल. न्यायाधिकरणाने विचार केल्याप्रमाणे, नफा सरकारचा असेल, तर धर्मादाय कार्यावर खर्च केल्या जाणाऱ्या नफ्यासाठी

सरकारने तरतूद करण्याची आवश्यकता नव्हती कारण सरकारला जर तसे करायचे असते तर, अशा तरतुदीशिवाय ते करू शकले असते. वस्तुस्थिती अशी आहे की, योजनेच्या कार्यामुळे नफा झाला आणि परिच्छेद क्रमांक 14 शिवाय नफा निःसंशयपणे करदात्याचा होता. त्यांनी नफा धर्मादाय कार्यासाठी समर्पित करण्यासाठी परिच्छेद क्रमांक 14 द्वारे सहमती दर्शविल्यास, तो त्यांचा व्यवसाय होता. त्यांनी कमावलेल्या नफ्यामुळे त्यांची भूमिका बदलणार नाही आणि करदात्यांचे उत्पन्न होणार नाही कारण त्यांनी आपले उत्पन्न धर्मादाय कार्यासाठी समर्पित करण्याचे मान्य केले. आम्ही असेही म्हणू शकतो की, या योजनेत असे काहीही नाही, ज्यावरून असे दिसून येते की, ज्या योजनेंतर्गत वितरणाच्या कामावर त्यांनी कोणतेही व्याज किंवा नफा न घेता योजनेला वित्तपुरवठा करण्याचे मान्य केले होते. त्या योजनेंतर्गत त्यांनी कोणताही नफा न घेण्याचे काम हाती घेतले होते. शिवाय, करदात्याने प्रत्यक्षात नफा कमावला असल्याने त्यांनी कोणताही नफा कमावण्याचे मान्य केले किंवा नाही केले, तरीही ते त्यावर कर भरण्यास जबाबदार आहेत. आम्ही हे देखील निदर्शनास आणू इच्छितो की, ते कोणत्याही धर्मादाय संस्थेला नफा देण्यासाठी केले गेलेले असे

करदात्याचे प्रकरण नाही. या कारणांमुळे आम्हाला असे वाटते की, नफा हा करदात्याचा नफा होता आणि ते त्यांच्यावर कर भरण्यास जबाबदार आहेत.

कलम 4 (3) (i-a) अंतर्गत सूट मिळण्याच्या करदात्याच्या दाव्याच्या संदर्भात, ते स्पष्टपणे कोणतेही हक्कदार नाहीत. करदात्याच्या तो दावा खालीलपैकी कोणत्याही न्यायालयाने स्वीकारला नाही. कलम 4(3) (i-a) धार्मिक आणि धर्मादाय संस्थेच्या वतीने केलेल्या व्यवसायातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर लागू होते जेव्हा उत्पन्न केवळ संस्थेच्या उद्देशासाठी लागू केले जाते आणि व्यवसाय दिलेल्या पध्दतीने चालतो.

परिणामी, आम्ही तयार केलेल्या प्रश्नाच्या दोन्ही भागांना होकारार्थी उत्तर देऊ. आम्ही मानतो की, नफा हे असे उत्पन्न होते, जे करदात्यास मिळालेले उत्पन्न आहे आणि असे उत्पन्न आयकर आकारणीयोग्य आहे आणि कलम 4 (3) (i-a) अंतर्गत करमुक्त नाही. अपील खर्चासह मंजूर करण्यात येत आहे.

अपील मंजूर करण्यात येते.

x-x-x-x

<u>अस्वीकरण</u>

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x